

Vladimir V. Mihajlović*Balkanološki institut SANU*
Beograd
v.mihajlovic@gmail.com

Stećci kao (inter)nacionalno nasleđe: tri studije slučaja*

Apstrakt: Stećci, srednjovekovni nadgrobni spomenici, jedan su od najosobnijih materijalnih tragova prošlosti na prostorima Zapadnog Balkana. Monumentalnost stećaka, njihova brojnost, a neretko i istaknuto mesto u lokalnom pejzažu uticali su i utiču na to da sve do današnjih dana privlače pažnju lokalnog stanovništva, kao i stranih putnika, a od druge polovine 19. veka stećci postaju predmet interesovanja naučnika. Drugim rečima, u poslednja dva veka stećci su bivali, odnosno bivaju proizvođeni u *nasleđe*. Kroz nekoliko paradigmatičnih primera, u ovom radu biće skrenuta pažnja na interpretativnu „neuhvatljivost“ stećaka, odnosno na to kako stećci, zahvaljujući svojoj materijalnosti i estetiци, kao i brojnosti i prostornoj rasprostranjenosti neprestano podstiču interpretacije te kako, neretko paralelno, utiču i na uspostavljanje, ali i na prevazilaženje granica, bilo da su one nacionalne, kulturne, verske i druge.

Ključne reči: stećci, arheologija i javnost, identitet, nasleđe, Balkan

Stećci, srednjovekovni nadgrobni spomenici, jedan su od najosobnijih tragova prošlosti na prostorima nekadašnje Jugoslavije, odnosno onih krajeva koji su danas poznati pod nazivom Zapadni Balkan. Klesani su od 12. do kraja 15. ili početka 16. stoleća i postavljeni uglavnom u grupama, to jest na nekropolama stećaka – a do danas ih je popisano oko 70.000 na oko 3.300 lokaliteta. Termin stećak, danas opšteprihvaćen, nastao je po svoj prilici naknadno, kao izvedenica od glagola stajati (Kužić 1999, 175–176). U srednjem veku, u vreme kada su nastajali, u upotrebi su bili i drugi termini kao što su kam, kami, kamen, bilig, hram, zlamen, kuća, greb/grob – što je potvrđeno u natpisima na samim spomenicima (Lovrenović 2009, 59–60). Osnovnu podelu uspostavio je 1952. godine Dimitrije Sergejevski (1952) – na položene i na uspravne stećke, koji se dalje

* Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe“ koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. 177006).

dele u nekoliko tipova. Prema tipologiji Šefika Bešlagića (1982) to su ploča, sanduk, sanduk s postoljem, slemenjak, slemenjak s postoljem, stub, krstača (uz neizbežne *mešane tipove*), dok je, na osnovu oblika s nekropole Radimlja kod Stoca, Lovrenović izdvojio čak devet tipova – ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem i križ (Lovrenović 2009, 56). Na stećcima se katkad javljaju ukrasni motivi, najčešće izvedeni u plitkom reljefu, koji su u literaturi smešteni u pet grupa: socijalni simboli, religiozni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i takozvani čisti ornamenti (Anđelić 1984, 488; Lovrenović 2009, 62–67). Deo stećaka nosi i natpise, koji se, prema „intenciji i intonaciji“ dele na: natpise s verskim formulama, natpise koji govore o junačkoj (viteškoj) smrti – koji po pravilu sadrže biografske podatke i eshatološku formulu „ase (sije) leži“ – one koji daju podatke o pokojniku, a katkad i o njegovoj rodbini i okolnostima smrti, natpise koji beleže samo pokojnikovo ime (a ponekad i ime onoga ko je spomenik isklesao, tzv. kovača ili dijaka), te konačno na one s moralnom (verskom) poukom (Lovrenović 2009, 93). Natpisi na stećcima izvedeni su ćiriličkim pismom (uglavnom, danas napuštenom, bosanskom ćirilicom – bosančicom). Šefik Bešlagić u svojoj studiji posvećenoj stećcima navodi da je, primera radi, u Bihaću pronađeno devet nadgrobnih ploča na kojima su natpisi na latinskom jeziku koji se odnose na hrvatske plemiće iz 16. veka, ali ove nadgrobne spomenike povezuje sa materijalnom kulturom koja se javlja u Hrvatskoj, Italiji te drugim zemljama zapadne Evrope, te ih ne smatra stećcima. Bešlagić među stećke ne ubraja ni ploču s glagoljskim natpisom iz 15. stoleća pronađenu u Vlačićima na ostrvu Pagu naglašavajući još jednom da su natpisi koji se javljaju na stećcima isključivo ćirilički (Bešlagić 1982, 423).

Monumentalnost stećaka, njihova brojnost, a neretko i istaknuto mesto u lokalnom pejzažu sve do današnjih dana privlače pažnju lokalnog stanovništva, kao i stranih putnika, a od druge polovine 19. veka stećci postaju predmet interesovanja naučnika iz nekoliko akademskih polja (Bešlagić 1953). Drugim rečima, u protekla dva stoleća stećci su bivali, odnosno bivaju proizvođeni u *nasleđe* (Smith 2006). Neformalni pokušaji njihove zaštite, započeti još u vreme austrougarske vladavine, u drugoj polovini 19. veka, nastavljeni su sistematskim radom nakon Drugog svetskog rata, radom u kojem su učestvovali predstavnici republičkih institucija Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Crne Gore (Bešlagić 1971, 16–17, 33). Svojevrsnu krunu ovih napora predstavlja upis stećaka na Uneskovu listu svetske baštine (2016), kao plod zajedničke kandidature četiri (sada nezavisne) zemlje: Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Od ukupnog broja stećaka na ovoj prestižnoj listi našlo se njih 4.100 sa 30 lokaliteta (od kojih su 22 u Bosni i Hercegovini, 2 u Hrvatskoj i po 3 u Srbiji odnosno Crnoj Gori). Svaka od zemalja podnosilaca kandidature delegirala je svoje predstavnike u stručno telo, na čijem čelu se našao Dubravko Lovrenović

(1956–2017), profesor istorije srednjeg veka na Univerzitetu u Sarajevu i jedan od najvećih stručnjaka za stećke. Komisija je nakon šest godina rada podnela obiman nominacioni dokument koji sadrži više od 1.500 strana – teksta, mapa i slika – u kojem je detaljno predstavljena rasprostranjenost stećaka, način njihove izrade, ukrasni motivi, natpisi, arheološki nalazi koji su se javljali uz stećke. Bilo je, takođe, reči i o istorijatu istraživanja kao i o razlozima zbog kojih ovi ostaci materijalne kulture treba da budu uvršteni na listu svetske baštine. Konačno, u skladu sa standardima koje je propisao Unesko, priključen je i odeljak koji govori o stanju očuvanosti, kao i planovi upravljanja ovim lokalitetima. Ono o čemu, međutim, u ovom dokumentu nije bilo reči jeste takozvano *disonantno nasleđe* (eng. *dissonant heritage*), odnosno činjenica da su stećci bili predmet brojnih, a neretko i krajnje suprotstavljenih interpretacija je u ovom dokumentu skrajnuta na margine. U knjizi *Governing Heritage Dissonance* Višnja Kisić (2016) je detaljno opisala proces rada na nominacionom dokumentu pod nazivom *Stećci – Medieval Tombstones* (Stećci 2016). Kisić, koja je obavila i potom objavila (doduše anonimno) intervju s nekim od stručnjaka koji su bili deo grupe koja je pisala ovaj dokument, otkriva da se rad grupe odvijao u uslovima osporavanja (od nacionalnih/političkih autoriteta i javnosti) s jedne i (samo) nametnute političke korektnosti s druge strane što je neminovno vodilo ne samo odustajanju od pokušaja davanja zajedničke, stručne interpretacije stećaka, nego i pomenutom, praktično ignorisanju postojećih rivalskih interpretacija (Kisić 2016, 110–120). Tek jedna rečenica u ovom dokumentu govori o tome da smo „u poslednjih 150 godina svedoci sukobljavanja mišljenja i stavova u vezi sa arheološkim, istorijsko-umetničkim i istorijskim interpretacijama ovih spomenika“ (Stećci 2016, 218). Umesto toga, naglašavajući univerzalnu vrednost stećaka te ističući njihovu materijalnost i estetiku, učesnici stručne grupe usredsredili su se na značaj stećaka za lokalne zajednice tokom proteklih pet stoleća, navodeći da su stećci bili ne samo izvor divljenja, narodnih tradicija i sujeverja nego i inspiracija umetnicima. Nominacioni dokument, drugim rečima, implicira postojanje, odnosno *kontinuitet* istorijskog pamćenja o stećcima, od 16. veka do današnjih dana. No da li je to stvarno tako? Osim što ne postoji nijedan savremeni opis srednjovekovnog pogreba u Bosni (Lovrenović 2009, 19), ni dela potonjih autora u kojima se pominju stećci ne otkrivaju mnogo toga. Prvi moderni pomen stećaka nalazimo u delu Benedikta Kuripešića *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. (Kuripešić 1950, 2–3). Osmanski putopisac, Evlija Čelebija, 1626. o stećcima u blizini Jajca piše kao o „nadgrobnim spomenicima nepoznatih heroja“ (Čelebija 1967, 205–208), dok Alberto Fortis u svome delu *Put po Dalmaciji* stećke predstavlja kao nadgrobnne spomenike nepoznatih *divova* (Fortis 1984, 193–194). Na osnovu ovog krajnje sumarnog prikaza, posve je jasno da stećci jesu privlačili pažnju i putnika koji su pohodili ove krajeve, kao i lokalnog stanovništva koje je ispredalo priče o herojima i

divovima sahranjenim pod njima. Tako je Vlajko Palavestra prikupio narodna predanja u kojima se, primera radi, kaže da su „ljudi bili visoki k'o munara“ ili da je „cura na glavi iznijela iz Ugra oni kamen na Mramoru i usput prela“ (Palavestra 2004, 142–144). Ipak uz te heroje i divove neizostavno se javlja i pridev *nepoznati*. Dakle, iako stećci neprestano izazivaju reakciju lokalnog življa, ne možemo, barem ne *strictu senso*, govoriti o kontinuitetu istorijskog pamćenja. Monumentalnost stećaka i njihova vanvremenska estetika s jedne, i diskontinuitet istorijskog pamćenja u vezi sa njima s druge strane, doveli su do toga da u poslednjih 150 godina, stećci budu pogodno tlo za naslojavanje najrazličitijih interpretacija. Stećci su bili svojevrsan kamen temeljac austrijskog projekta stvaranja jedinstvene bosanske nacije, koja je slovensko stanovništvo Bosne i Hercegovine povezivala s (maglovitim) bogumilima (Lovrenović 2005; 2009, 19–23). Habzburšku, i u suštini kolonijalnu (Ruthner 2008), ideju su tokom 20. i 21. veka preuzeli brojni kako lokalni tako i strani autori, a od devedesetih godina prošloga stoleća naročita je popularna među predstavnicima Bošnjaka. U međuvremenu, stećci su, s jednakim (ne)uspehom povezivani i sa srpskim to jest pravoslavnim te hrvatskim odnosno katoličkim stanovništvom Bosne i Hercegovine (Lovrenović 2009, 23–24). Konačno, tu je i takozvana „vlaška teorija“ o poreklu stećaka, koje ove spomenike vezuje za „autohtono (antropološki neslovensko)“ stanovništvo „nomadskog karaktera koje se primarno bavi stočarstvom, a nerijetko i trgovinom i plaćeničkim vojničkim pozivom“ (Milošević 1991, 8). Stećci su bili i inspiracija umetnicima – Miroslav Krleža je, primera radi, u stećcima video jedan od odblesaka „stilske sinhronizacije“ koja se manifestuje u negativnom stavu i prema Istoku i prema Zapadu, a koja je osobena za čitavu slovensku kulturu Jugoslavije (drugim rečima za sve Jugoslovane) (Krleža 1966). Ukratko, stećci su, naročito u poslednjih vek i po, bili i tačka susreta, ali i jabuka razdora. Kroz nekoliko paradigmatičnih primera, u ovom radu biće ukazano na „interpretativnu otvorenost“ stećaka, odnosno na to kako stećci, zahvaljujući svojoj materijalnosti i estetici, kao i brojnosti te prostornoj rasprostranjenosti i dugom vremenskom trajanju neprestano podstiču interpretacije te kako, neretko paralelno, utiču i na uspostavljanje, ali i na prevazilaženje granica, bilo da su one nacionalne, kulturne, verske i druge.

Stećak neznanom junaku

U centru Vražića, naselja u opštini Čelić na severoistoku Bosne nalazi se jedan neobičan stećak.¹ Umesto tradicionalnog (ćiriličkog) epitafa na ovome stećku nalazi se natpis ispisan u šest redova latinicom, na savremenom jeziku:

¹ Zahvaljujem Endrjuu Louleru (Andrew Lawler) što mi je skrenuo pažnju na ovaj stećak.

Svima znanim i neznanim borcima
Narodnooslobodilačkog rata kao
i dvadesetsedmorici rodoljuba
iz Vražića koji na ovom mjestu
18. marta 1944. godine padoše
kao žrtve okupatorskog nasilja.

Natpis, dakle, referiše na tragičan događaj iz Drugog svetskog rata u kojem je stradalo seosko stanovništvo, ali se osim stradalnicima iz Vražića odaje počast svim – znanim i neznanim – učesnicima narodnooslobodilačke borbe. Pored komemorativne, ovaj „dorađeni“ stećak, međutim, šalje još jednu – poruku o samim stećcima. Naime, iako su, nakon uspostavljanja novog, socijalističkog poretka u Jugoslaviji, brojni, prvenstveno sakralni objekti pretrpeli oštećenja i/ili im je promenjena uloga – to u ovom konkretnom primeru nije slučaj. Drugim rečima, u pitanju nije *varvarski* čin koji bi imao za cilj uništavanje jednog spomenika kulture. Sasvim suprotno, cilj ove „intervencije“ na stećku iz Vražića, koja se ogleda ne samo u dodavanju natpisa nego i u njegovom premeštanju na centralno mesto u naselju, tik do, u ono vreme, neizbežnog spomenika stradali-ma u Narodnooslobodilačkoj borbi, nije negacija stare, nego „upisivanje“ nove *vrednosti*. Iako u okolini Vražića, pored nekropole stećaka, postoje i brojni drugi sepulkralni spomenici, antički i osmanski, izboru stećka za medij preko koga će nove vlasti poslati kako komemorativnu, tako i ideološku poruku, doprinela je njegova interpretativna otvorenost. Stećak, s jedne strane svima poznat (za razliku od, recimo, rimskih spomenika), ali bez neupitnih veza s nekim od naroda i narodnosti Jugoslavije (za razliku od, primera radi, mezara), predstavljao je idealnu platformu za slanje kohezivne poruke bratstva i jedinstva te, na izvestan način, i deo narodnooslobodilačke vojske u čijim su redovima učestvovali pripadnici svih vera i nacija zastupljenih u Bosni i Hercegovini.

Dve marke

Arheološko nasleđe jeste nezaobilazno prilikom izgradnje nacionalnih identiteta. O tome postoje brojni primeri, a jedan od najeklatantnijih jeste afrička država Zimbabve koja svoje ime duguje upravo jednom arheološkom lokalitetu – Velikom Zimbabveu. Nekadašnja britanska kolonija (Južna) Rodezija je, naime, nakon proglašenja odnosno sticanja nezavisnosti nazvana po velikom arheološkom nalazištu koje je nastajalo od 11. do 15. veka, a koje je danas, poput stećaka, na Uneskovoj listi spomenika svetske baštine. Bogato arheološko nasleđe, dakle, iako jeste značajan činilac u izgradnji nacionalnog identiteta, samo po sebi nije dovoljno. Materijalni ostaci prošlosti koji se nalaze na određenoj teritoriji postaju nacionalnim simbolima tek uključivanjem u niz aktivnosti

poput pamćenja, komemoracija, interpretiranja i prenošenja znanja i sećanja. U pitanju je, dakle, čitav set praksi kroz koje se kulturno značenje određenih fenomena iz prošlosti pregovara i potom, *de facto*, nanovo kreira; reč je o praksama u kojima se ljudi emocionalno daju i uključuju u određena razumevanja prošlosti, postavljajući pitanja šta ta razumevanja prošlosti znače za savremeni identitet. Nacionalno pamćenje je, dakle, proizvod iza kojeg stoji marljiv rad čitavog niza ljudi, pa čak i generacija, od kojih mnogi ne moraju biti, barem ne do kraja odnosno do krajnjih konsekvenci, svesni svoga *nacionalnog* delovanja. Drugim rečima, osim takozvanih velikih narativa jednako važan činilac u nastanku i, posebno, širenju nacionalne ideje jesu i takozvane male stvari, odnosno one prakse ili oni predmeti koje obavljamo ili koje koristimo uzgred i rutinski. Naime, ključni pojmovi nacije – autonomija, identitet, nacionalni duh, autentičnost, jedinstvo i bratstvo – obrazuju diskurs koji se ispoljava u ceremonijalima i simbolima (Smit 2010, 124). Ti simboli i ceremonije u tolikoj su meri inkorporirani u savremeni svet da na njih, kao po pravilu, i ne obraćamo pažnju što je upravo i ključna poluga njihove moći. Entoni Smit u te, „očigledne attribute nacija“ ubraja zastave, himne, parade, monete, prestonice, zakletve, narodnu nošnju, ratne spomenike i komemoracije, a dodaje im i neke „skrivnije aspekte“ kao što su nacionalne rekreacije, narodni junaci ili junakinje, bajke, oblici etikecije i slično, odnosno „svi oni osobeni običaji, kolektivne norme, stilovi i načini delanja i osećanja koji važe za sve pripadnike zajednice istorijske kulture“ (Smit 2010, 124–125). Nacija se, drugim rečima, „učvršćuje i u svakodnevicu“ (Eriksen 2004, 178). Majkl Bilig (Michael Billig 1995) je ukazao da značajan broj ljudi svoju pripadnost naciji ne vezuje za velike parole nego za obične reči i/ili sitne stvari: novčiće, poštanske marke ili vremensku prognozu na televiziji. Ovaj „banalni nacionalizam“² kroz svakodnevne aktivnosti, kroz poslovne obaveze ili pak kroz dokolicu, neprestano učvršćuje i pojačava osećaj nacionalne pripadnosti. Simboli, običaji i ceremonije ovaploćuju nacionalnu ideju, čineći je vidljivom svakom pripadniku nacije, „saopštavajući principe jedne apstraktne ideologije opipljivim, konkretnim jezikom koji izaziva trenutne emocionalne reakcije kod svih slojeva zajednice.“ (Smit 2010, 125). Motivi na putnim ispravama, novcu ili poštanskim markama nenametljivo, ali uporno „podsećaju“ gde se nalazimo u prostoru, vremenu ali i u „društvenoj hijerarhiji“ – da se poslužimo formulacijom Kloda Levi-Strosa izrečenom, doduše, u jednom drugom kontekstu (Levi-Strauss 1960, 82). Novac ili poštanske marke su predmeti koje moraju da koriste, gotovo neprestano, praktično svi stanovnici određene države, bez obzira na njihovu versku, nacionalnu, etničku pripadnosti i/ili na, primera radi, rodno opredeljenje, čime su, barem na prvi pogled, jedan od idealnih činilaca društvene kohezije. Ipak, predstave stećaka na ovim predmetima „za sva-

² *Banal Nationalism* je upravo i naslov knjige Majkla Biliga.

kodnevnu upotrebu“ ponekad imaju ulogu u stvaranju nacionalnog jedinstva, ali su neretko i predmet sporenja i pomešanih emocija, katkad i u okviru jedne etničke zajednice o čemu će biti reči u nastavku teksta.

Poštanske marke koriste se kao sredstvo plaćanja poštanskih usluga u unutrašnjem i međunarodnom saobraćaju, a pored svoje osnovne te namene u filatelističke svrhe, „svojim likovnim i grafičkim rešenjima, motivima i drugim karakteristikama, u trajnoj su funkciji kulturne, naučne, sportske, istorijske i druge promocije“³ zemlje. Drugačije rečeno, poštanske marke su idealan medij za prenošenje ideoloških poruka najširim slojevima stanovništva, kako u zemlji koja ih izdaje, tako i diljem sveta, odnosno u svim onim krajevima u koje građani ili privreda date države upućuju svoje pošiljke. Prva poštanska marka s predstavom stećka izdata je u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1956. godine. U seriji pod nazivom *Umetnost* među dvanaest predstava iz čitave Jugoslavije našla se i fotografija stećka iz Radimlje kod Stoca, nominalne vrednosti 30 ondašnjih dinara. Sedam godina kasnije, ponovo se na jednoj poštanskoj marki našao motiv sa stećka s nekropole u Radimlji. U okviru drugog prigodnog izdanja *Umetnost u Jugoslaviji kroz vekove* iz 1963. našao se crtež D. Kažića na kojem je ljudska figura s podignutim rukama između kojih su predstave sunca te luka i strele. Njena vrednost bila je 25 dinara, najmanja u seriji od šest maraka na kojima su još prikazani detalj plastike na vratima katedrale u Splitu, detalj freske u Kalvakadi, Arhangel Mihailo iz manastira u Dubrovniku, figura s barokne fontane u Ljubljani (Fontane triju kranjskih reka) i detalj mozaika iz bazilike u Poreču. Serija je bila u opticaju od 29. novembra 1963. do 28. novembra naredne godine, a trebalo bi napomenuti da je marka s ljudskom predstavom iz Radimlje ponovo puštena u opticaj u periodu od 25. jula 1965. do 31. maja 1970.⁴

Narednu marku s predstavom stećka izdala je Pošta Bosne i Hercegovine 1995. godine u vrednosti od 100 tadašnjih bosanskohercegovačkih dinara. U okviru prigodnih izdanja iz te godine – na kojima se uglavnom nalaze religiozni te istorijski motivi iz srednjeg veka, kao i serija o suživotu naroda i religija u Bosni i Hercegovini te flori i fauni – prikazan je „Bosanski stećak s motivom ljliljana“. U pitanju je stećak iz Opličića kod Stoca koji se danas čuva u dvorištu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Pošta Bosne i Hercegovine nastavila je da izdaje markice na kojima su predstavljani stećci i u narednim godinama. Tako je 2002. u okviru serije *Znamenite ličnosti* izdata marka s likom Mehmedalije Maka Dizdara, vrednosti 1 konvertibilne marke. Njen autor, Mirza Ibrahimpašić, u

³ <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/redovne-postanske-marke/redovne-postanske-marke.asp>, datum posete 15. 5. 2018.

⁴ <https://albumzamarke.com/jugoslavija-1961-1980/drugo-prigodno-izdanje-umetnost-u-jugoslaviji-kroz-vekove>, datum posete 16. 5. 2018.

pozadini iza pesnikovog lika naslikao je stečke s nekropole u Radimlji, mesta iz kojeg je potekao i koje je bilo neprestana inspiracija jednom od najslavnijih bosanskohercegovačkih pesnika 20. veka.⁵

Druga od tri pošte u Bosni i Hercegovini, Hrvatska pošta Mostar, u seriji *Arheološko blago* iz 2006. godine izdala je markicu vrednosti 20 feninga (0,20 KM) na kojoj se nalazi predstava lova s Zgoščanskog stečka, pronađenog u okolini Kaknja, koji se od početka prošlog stoleća čuva u botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U prapratnom tekstu koji stoji na internet prezentaciji Hrvatske pošte Mostar navodi se i to da stećci zauzimaju „posebno značajno mjesto među spomeničkom baštinom u Bosni i Hercegovini“ te da se „s obzirom na rasprostranjenost, vremensku distancu i dobru očuvanost na prostorima, koji su stoljećima izloženi raznim nedaćama“ mogu „smatrati originalnim dijelom spomeničke *hercegbosanske* baštine.“ Uz to, navodi se i da „postoji niz teorija o podrijetlu i nastanku stećaka, a mnogobrojna istraživanja nisu dala jednoglasan odgovor na ta pitanja. Kao *kompromisno* rješenje nudi se *pretpostavka* da su oni *općedruštvena* pojava.“⁶ Naredne, 2007. godine, Hrvatska pošta Mostar, povodom Međunarodnog dana kulturne baštine, izdala je još jednu marku na kojoj se nalazi ilustracija stećaka. Autor Zdravko Anić likovno je predstavio nekropolu stećaka Boljuni koja se nalazi 15 km jugozapadno od Stoca. U pratećem tekstu navodi se da se ova nekropola, inače nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, ističe velikim brojem natpisa, najvećim u celoj zemlji. Interesantna je i opaska da je od jezičkih obeležja posebno važno pisanje staroslovenskog slova *jat* – „najviše je primjera s *ikavskim* refleksom što potvrđuje da se u doba nastanka boljuskih epitafa ovdje govorilo *hrvatskim štokavskim ikavskim* govorom.“⁷ Konačno, u seriji *Arheološko blago* iz 2014. godine Hrvatska pošta Mostar objavila je i stećak iz Služnja, naselja pored Čitluka. U pitanju je nadgrobni spomenik u obliku škrinje s kosim stranama koji je ukrašen visokim i vitkim arkadama ispod kojih je, s južne strane, uklesan natpis „Si billeg Ugrina Vratušića“. Kako piše u pratećem tekstu, „i ovaj natpis, između ostalog, svjedoči o ukorijenjenosti pučkoga naziva *bilig* u *Humskoj zemlji* odnosno *Hercegovini*, umjesto *umjetnoga stećak*.“⁸

Treće preduzeće za poštanski saobraćaj u Bosni i Hercegovini, Pošte Srpske, takođe su, doduše tek 2017. godine, objavile markice na kojima se nalaze predstave stećaka. Reč je o dvema markicama čiji je autor Nebojša Đumić i koje su objav-

⁵ <http://www.posta.ba/portfolio/znamenite-licnosti-mak-dizdar/> datum posete 15. 5. 2018.

⁶ <https://www.post.ba/filatelija/detalji/?id=4969>, datum posete 16. 5. 2018, naglasio V. V. M.

⁷ <https://www.post.ba/filatelija/detalji/?id=4999>, datum posete 15. 5. 2018.

⁸ <https://www.post.ba/filatelija/detalji/?id=5217>, datum posete 15. 5. 2018.

ljene u seriji *Kulturno nasljeđe – stećci*. Na prvoj, nominalne vrednosti 90 feninga predstavljen je spomenik iz Banje Stijene u blizini Rogatice, dok je na drugoj, vrednosti 1,70 KM prikazan spomenik gosta Milutina iz Humskog kod Foče.

Zajednička kandidatura za upisivanje stećka na Uneskovu listu svetske baštine podstakla je i nadležne u Crnoj Gori i Srbiji na objavljivanje prigodnih marki posvećenih ovim materijalnim ostacima. U seriji *Umjetnost Crne Gore kroz vijekove* Pošte Crne Gore izdale su marku pod nazivom stećci, autora Darka Vučkovića i nominalne vrednosti 0,95 evra.⁹ Dve godine kasnije (2016) Pošta Srbije izdala je tri prigodne marke u seriji *Muzejski eksponati – Stećci*. Na markama vrednosti 23, 46 i 50 dinara prikazani su stećci pronađeni na teritoriji Republike Srbije – u Burdića rastu i Lipenoviću kod Krupnja, odnosno oni s lokaliteta Grčko groblje u selu Hrta u blizini Prijepolja.¹⁰ Konačno, istim povodom i iste, 2016. godine, Pošta BH izdala je marku vrednosti 1 KM na kojoj je fotografija stećka Vrpolje u Đurđevku.¹¹

Poštanske marke na kojima se javljaju predstave ili motivi sa stećaka uglavnom pripadaju takozvanim *prigodnim* poštanskim markama, markama koje nastaju o posebnim prilikama kako bi „slikom ili motivom“ obeležili neki „značajan jubilej, događaj ili datum iz nacionalne ili svetske istorije, iz sporta, kulture, nauke i sl.“¹² Kroz navedene primere vidimo da stećci, praktično istovremeno (i u istoj državi) mogu biti i činilac pomirenja i integracije, ali i uzročnik sukoba, ne samo intelektualnih. Stećci su predstavljeni kao umetničko blago jedinstvene Jugoslavije – podupirući time ideju bratstva i jedinstva njenih naroda i narodnosti – ali i nasleđe država koje su nastale na njenim ruševinama. Pošte u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, preko poštanskih marki svojim građanima, a posredno i celom svetu, slale su poruke o stećcima kao o nacionalnom nasleđu svake od ovih zemalja. Istovremeno, Srbija i Crna Gora, kao i Pošte Bosne i Hercegovine iskoristile su priliku da promovišu regionalnu saradnju u vidu zajedničke kandidature, odnosno proslave upis stećaka na Uneskovu listu svetske baštine – kojima je istaknuto da o stećcima ne bi trebalo govoriti samo kao o nacionalnom nego i kao o zajedničkom (iliti regionalnom) nasleđu. S druge strane, preko poštanskih marki, stećcima je, osim integrativne uloge, u nekim trenucima pripisivano i ekskluzivno etničko poreklo: tako su na markama Pošte Bosne i Hercegovine izdatim neposredno nakon rata u toj zemlji (1995) stećci bili „bosanski“ – a za tu priliku izabran je i stećak s motivom ljljana koji se, *nota bene*, nalazio na ratnoj zastavi i grbu Bosne i Hercegovine. Osim toga, Hrvatska pošta Mostar, kao što smo videli, u istom tekstu ističe stećke kao značajnu spomeničku baštinu u Bosni

⁹ <http://www.postacg.me/Izdanja-2014>, datum posete 16. 5. 2018.

¹⁰ <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/prigodne-postanske-marke/prigodne-postanske-marke-2016.asp#prettyPhoto>, datum posete 16. 5. 2018.

¹¹ <http://www.posta.ba/portfolio/stecak-vrpolje-u-djurdjeviku/>, datum posete 17. 5. 2018.

¹² <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/prigodne-postanske-marke/prigodne-postanske-marke-2016.asp#prettyPhoto>, datum posete 16. 5. 2018.

i Hercegovini, a potom i to da su oni originalni deo *hercegbosanske* baštine, koja se povezuje sa hrvatskom etničkom zajednicom u Bosni i Hercegovini te dokaz rasprostranjenosti „hrvatskog, štokavskog ikavskog govora“ u Hercegovini.

Osim što je (primarno) sredstvo plaćanja, poput poštanskih marki, i novac je jedan od kohezionih činilaca u društvu. Stoga se motivi koji se predstavljaju na novcu veoma pažljivo biraju kako bi bili što prihvatljiviji najširem sloju stanovništva zemlje, odnosno zemalja u kojima se određena valuta koristi. U Bosni i Hercegovini – u kojoj se sredstvo plaćanja takođe naziva marka – novac, kao ni poštanske marke, nije do kraja kohezioni faktor, a stećci u tome ponovo imaju značajnu ulogu. Bosanskohercegovačka valuta, konvertibilna marka, puštena je u opticaj 22. juna 1998. godine. Prvu seriju novčanica iz 1998. činili su apoeni od 50 feninga, 1 KM, 5 KM, 10 KM, 20 KM, 50 KM, 100 KM, dok je novčanica vrednosti 200 KM izdata 15. maja 2002. godine. U međuvremenu iz optičaja su povučene novčanice od 50 feninga, 1 KM i 5 KM. Od preostalih pet apoena, četiri (10 KM, 20 KM, 50 KM i 100 KM) se izdaju u dve verzije dizajna, za Federaciju Bosne i Hercegovine i za Republiku Srpsku, dok se novčanica od 200 KM štampa u jednoj verziji dizajna za čitavu Bosnu i Hercegovinu. Trebalo bi napomenuti da se i jedna i druga verzija, međutim, ravnopravno koriste na celoj teritoriji Bosne i Hercegovine.¹³

U kontekstu ovoga rada naročito su zanimljive novčanice koje su izdate u dve verzije dizajna budući da se na njima nalaze stećci odnosno motivi i detalji sa ovih spomenika. Tako se na apoenu od 10 KM u verziji za Federaciju BiH, na aversu, nalazi lik Mehmedalije Maka Dizdara, dok je na naličju stećak iz Radimlje. Na licu druge verzije dizajna istog apoena (onog za Republiku Srpsku) nalazi se Aleksa Šantić, a na naličju je vekna hleba. Novčanica od 20 KM u verziji dizajna za Federaciju BiH ima lik pisca Antuna Branka Šimića, a na poledini fragment stećka iz Radimlje, dok je na njenom parnjaku iz manjeg entiteta lik Filipa Višnjica, „naratora narodnih pjesama“ na licu te gusle na naličju (Sl. 1). Na licu banknote vrednosti 50 KM nalaze se likovi pisaca Muse Ćazima Ćatića odnosno Jovana Dučića, dok je na naličju prve novčanice fragment Zgoščanskog stećka, a na naličju verzije za Republiku Srpsku su nacrtani olovka, naočare i knjiga. Na apoenu od 100 KM predstavljeni su likovi Nikole Šopa (verzija za Federaciju BiH) i Petra Kočića (Republika Srpska). Kao i na novčanici upola manje vrednosti, i na naličju ove banknote nalazi se fragment Zgoščanskog stećka (doduše drugačiji od prethodnog), dok je na naličju verzije dizajna za Republiku Srpsku predstava identična onoj koja se nalazi na novčanici od 50 KM, dakle na reversu i jedne i druge banknote su olovka, naočare i knjiga. Na novčanici od 200 KM koja je zajednička za oba entiteta nalazi se Ivo Andrić (lice) i Most na Drini (naličje).¹⁴

¹³ <https://www.cbbh.ba/Content/Read/19>, datum posete 22. 5. 2018.

¹⁴ <https://cbbh.ba/Content/Read/19>, datum posete 10. 5. 2018.

Dakle, na aversima svih banknota u Bosni i Hercegovini nalaze se likovi pisaca i/ili pesnika, određeni prema nacionalnom ključu. Osim Ive Andrića, globalno najpoznatijeg pisca poreklom iz Bosne i Hercegovine, čiji je lik štampan na novčanici koja nije objavljena u dve verzije, na ostalima se nalaze pesnici koji su predstavnici sva tri konstitutivna naroda: Mehmedalija Dizdar i Musa Ćazim Ćatić kao predstavnici Bošnjaka, Branko Šimić i Nikola Šop kao predstavnici hrvatskog te Aleksa Šantić, Filip Višnjić, Jovan Dučić i Petar Kočić kao predstavnici srpskoga naroda. Likove velikih nacionalnih pesnika – koji su, nesumnjivo, neki od „svakodnevnih“ simbola nacije – na aversu novčanica, prati materijalna kultura koja se javlja na reversu. Ukoliko iz ovoga ugla sagledamo poruku koja se javlja na konvertibilnim markama, stećci postaju činilac dezintegracije bosanskohercegovačkog društva – budući da se javljaju samo na novčanicama koje su, na osnovu predstava na licu, obeležene kao bošnjačke i hrvatske. Za razliku od poštanskih marki na kojima se stećci javljaju u izdanjima poštanskih preduzeća sva tri entiteta (Pošta BH, Hrvatske pošte Mostar i Pošte Srpske), poruka koja se šalje novčanicama jeste da stećci predstavljaju nasleđe samo dva od tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine.

Put oko sveta

Dana 12. marta 2013. proslavljeno je stotinu godina od osnivanja glavnog grada Australije, Kanbere, a istoga dana svečanom ceremonijom obeležena je dvadeseta godišnjica uspostavljanja diplomatskih odnosa između Australije i Bosne i Hercegovine. Tom prilikom, u parku koji se nalazi nedaleko od zdanja Parlamenta Australije otkriven je spomenik, delo skulptora Adisa Fejzića pod nazivom „B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis“ (Sl. 2). Poklon diplomatske misije Bosne i Hercegovine u Australiji zemlji domaćinu, jeste savremena interpretacija stećka i, rečima samog autora, „prvi stećak koji je napravljen nakon gašenja ove naše srednjovekovne skulptorske tradicije a da nije replika (ili neka pseudo varijanta).“¹⁵ Fejzić, koji je na Univerzitetu Grifit odbranio i doktorsku disertaciju posvećenu stećcima (Fejzić 2016), u intervjuu za časopis *Slobodna Bosna* o svome delu je rekao sledeće:

„Imenom povezujem davno prošlo vrijeme i ovo sadašnje u kojem živimo, igrajući se latinskim jezikom i modernim načinom komuniciranja. S druge strane, ovaj stećak je zaista predstava Bosne i Hercegovine u jednom, uslovno rečeno, spiritualno-simboličkom smislu, izvedena u komadu terraAvstralis – u prepoznatljivom australskom kamenu pješčaru.“¹⁶

¹⁵ <http://makdizdar.ba/stecak-u-canberri/>, datum posete 12. 3. 2018.

¹⁶ https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/6195/stecak_preko_okeana.html, datum posete 15. 5. 2018.

Stećak iz Kanbere načinjen je od peščara iz Kvinslenda i prema rečima svoga autora, on „simbolički predstavlja bh. multidimenzionalni identitet, ne samo multikulturalni“ odnosno, „taj stećak je simbolička predstava bosanskohercegovačkog prisustva na tlu Australije.“¹⁷ Kada je reč o „spiritualno-simboličkoj“ predstavi Bosne i Hercegovine, na frontalnoj strani ovoga spomenika nalazi se predstava koju je autor nazvao *Abrahamovim pečatom*: Davidova zvezda, krst i polunesec isprepletani su u jedinstven simbol koji je „uokviren“ australijskim simbolom *južnog krsta* (eng. *Southern Cross*). U pitanju je jedan od najstarijih simbola moderne Australije, inspirisan istoimenim sazveždem koje je danas moguće videti samo s južne hemisfere. Osim na zastavi Australije, gde je „uparen“ sa britanskom zastavom, takozvanim *Union Jack*-om, južni krst se nalazi na zastavama i grbovima čitavog niza zemalja južne hemisfere: Novog Zelanda, Papue Nove Gvineje, Božićnog ostrva, Samoe, Kokosovih ostrva, Nijuea i Tokelaua. Ipak, ovaj okeanijski (i u konkretnom slučaju australijski) simbol na stećku iz Kanbere predstavljen je ikonografskim *jezikom* stećaka s „pet polusferičnih oblika, takozvanih jabuka koje imamo na stećcima.“¹⁸ U samom dnu prednje strane modernog stećka nalazi se cvet ljiljana koji je simbolično okrenut nadole, budući da se i sam spomenik nalazi „Down Under.“ Motiv heraldičkog ljiljana (ili krina) javlja se u grbovima Kotromanića još od vremena vladavine prvog kralja te dinastije – Stefana Tvrtka I, a zastupljen je u Bosni krajem 14. i u prvoj polovini 15. veka „sa stabilnošću, bez obzira na mutacije kraljevskog grba do kojih je dolazilo smenom vladara“ (Acović 2008, 124–126). Ovi heraldički elementa nalazili su se i na grbu i zastavi nezavisne Bosne i Hercegovine, nakon odvajanja od SFRJ, u periodu 1992–1998, da bi potom, na insistiranje predstavnika srpskog i hrvatskog naroda u BiH bili zamenjeni neutralnim simbolima na predlog Visokog predstavnika UN, Karlosa Vestendorpa (Carlos Westendorp).¹⁹ Ipak, heraldički ljiljan i dalje se nalazi na simbolima pojedinih kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine (Bosansko-podrinjski kanton Goražde i Zeničko-dobojski) i u javnosti se nesumnjivo povezuje s bošnjačkim stanovništvom ove zemlje.

Svojim delom A. Fejzić nije povezao samo „davno prošlo vrijeme i ovo sadašnje“ nego je pokušao i da utiče na povezivanje dveju država, Australije i Bosne i Hercegovine, te njihovih kultura. Kako i dolikuje diplomatskom kontekstu u okviru kojeg je nastalo, ovo delo, kroz tradicionalnu formu šalje novu poruku. Stećak iz Kanbere šalje poruku celovite i nedeljive Bosne i Hercegovine – kroz jedinstveni simbol u kojem se susstiču verski simboli sva tri *konstitutivna naroda*,

¹⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-adis-elias-fejzic/29292946.html>, datum posete 17. 6. 2018.

¹⁸ https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/6195/stecak_preko_okeana.html, datum posete 15. 5. 2018.

¹⁹ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bosanske-zastave-od-kotromanica-do-westendorpa>, datum posete 30. 8. 2018.

ali interesantno i Jevreja koji to nisu. Uporedo sa time, ovaj spomenik u isto vreme je i sredstvo emancipacije bosanskohercegovačkih emigranata, bez obzira na etničko poreklo ili konfesionalnu pripadnost, u australijsko društvo – kroz simbol južnog krsta isklesan jezikom stećaka ili heraldički ljiljan okrenut naopako.

Umesto zaključka

Studije slučaja predstavljene u ovom radu, kao uostalom i celokupan istorijat izučavanja stećaka, govore o neupitnoj i neprestanoj aktuelnosti stećaka za pojedince i društva na zapadu Balkanskog poluostrva. Pisani izvori, doduše malobrojni i mahom dela stranaca, otkrivaju nam da su ovi nadgrobni spomenici još od 16. veka, svojom monumentalnom pojavom i istaknutim mestom u krajoliku, privlačili pažnju i budili maštu lokalnog stanovništva. Stećci, međutim, nisu bili samo neizostavan deo mitova i legendi o *nepoznatim divovima* i *herojima* koje je pripovedao narod u Bosni i u Hercegovini, nego i, primera radi, jedan od ključnih sastojaka (u akademsko ruho odevenih) narativa stranih zavojevača. Naime, nakon Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije dotadašnje osmanske pokrajine, stećci su proglašeni materijalnim tragom bogumila, još uvek nedovoljno poznate verske zajednice (D. Lovrenović (2005) je naziva i fantomskom, te s tim u vezi narativ o bogumilima smatra mitom koji je, zasnovan na naučnim simplifikacijama pustio „duboko korijenje u bosanskohercegovačkoj društvenoj stvarnosti“) – ali, prema popularnoj verziji, dovoljno različite kako od pravoslavne tako i od katoličke crkve – kojima je slovenski živalj u Bosni kao i u Hercegovini trebalo da bude odvrćen od „sirenskog zova“ kako srpskih tako i hrvatskih nacionalnih radnika u drugoj polovini 19. veka. Tako do dana današnjeg stećci, preneti s čitave teritorije Bosne i Hercegovine, okružuju zdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ustanove koja je, nakon vojnog zaposedanja, trebalo da doprinese naučnom osvajanju, odnosno integraciji bosanskohercegovačkih predela u Dvojnu monarhiju. Stećci, ipak, nisu bili takoreći *ugaoni kamen* samo austrijskoj verziji bosansko(hercegovačko)g identiteta. Naime, kao što nam govori spomenik A. Fejzića postavljen u Kanberi, simbolički kapital ovih srednjovekovnih nadgrobničkih spomenika mogao bi da bude i zalag za emancipaciju i/ili integraciju bosanskohercegovačke manjine u multikulturalno društvo na drugom kraju sveta. O interpretativnom potencijalu ovog oblika srednjovekovne materijalne kulture danas govori i to što stećak može da nosi verske motive – krst, polumesec i Davidovu zvezdu – koji čine „Abrahamov pečat“ A. Fejzića, te da bude medij za slanje komemorativne poruke o narodnooslobodilačkoj borbi sekularne i ateističke vlasti u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata. Osim toga, ne samo da su stećci osnova na koju su se naslojavale interpretacije različitih etničkih, verskih, političkih, kulturnih i inih aktera, nego

tumačenje stećaka ne mora biti „stalno“ ni u okviru svake od ovih zajednica. Dobar primer za to su poštanske marke odnosno novac koji izdaje jedan od entiteta Bosne i Hercegovine, Republika Srpska. Kao što smo videli, na novčanicama koje su dizajnirane neposredno nakon rata u Bosni i Hercegovini, stećci su se nalazili samo na banknotama Federacije Bosne i Hercegovine. Nadležni u Republici Srpskoj tada su ovim ostacima materijalne kulture suprotstavili olovke, gusle i knjige te „nematerijalno“ nasleđe poput vekne hleba. S druge strane, nepune dve decenije kasnije, 2017. godine poštanska ustanova istog entiteta izdala je prigodne poštanske markice s predstavama stećaka u seriji pod nazivom *kulturno nasleđe*, čime su vlasti Republike Srpske poslale poruku da stećci sada jesu i njihovo nasleđe.

Uopšte uzevši, stećci su tek još jedan podsetnik, ne samo na ogroman uticaj i neupitan značaj arheološkog nasleđa za najširu javnost, nego i na odgovornost, odnosno obavezu arheologa da se uključe u tumačenje toga nasleđa. S tim u vezi, priča o stećcima je opomena da ne treba podlegati *teroru* političke korektnosti niti se zaklanjati iza deskripcije i/ili nabranjanja činjenica u nadi da će one „govoriti same za sebe.“ Primeri predstavljeni u ovom radu nas podsećaju na bolnu istinu: ukoliko arheolozi kao ljudi kojima je to struka ne ponude interpretaciju materijalne kulture koju proučavaju, to neće sprečiti druge, neopterećene akademskim, a neretko i etičkim normama, da tako nešto učine.

Literatura

- Acović, Dragomir. 2008. *Heraldika i Srbi*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Anđelić, Pavao. 1984. „Doba srednjovekovne bosanske države“. U *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić, Šefik. 1953. Proučavanje i zaštita stećaka. *Naše starine* 1: 167–175.
- . 1971. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- . 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Čelebija, Evlija. 1967. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Eriksen, Tomas Hilan. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek.
- Fejzić, Adis Elias. 2016. A Memorial for the Twenty-First Century: The Timelessness of the Bosnian Stećak and Its Relevance to Contemporary Visual Art (PhD diss. Griffith University, Brisbane).
- Fortis, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.
- Kisić, Višnja. 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Krleža, Miroslav. 1966. „Bogumilski mramorovi“. U *Eseji V*. Zagreb: Zora.
- Kuripešić, Benedikt. 1950. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo: Svjetlost.

- Kužić, Krešimir. 1999. Prilog poznavanju srednjovjekovnih poljudjelskih ratila i drugog seljačkog alata prema njihovim prikazima na zagorskim kamicima. *Ethnologia Dalmatica* Vol. 8: 175–186.
- Levi-Strauss, Claude. 1960. *Tužni tropi*. Zagreb: Zora.
- Lovrenović, Dubravko. 2005. Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije. *Zeničke sveske* 02/05. Dostupno na: http://www.zesveske.ba/02_05/lovrenovic.html, datum posete 26. 8. 2018.
- . 2009. *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabić.
- Milošević, Ante. 1991. *Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split.
- Palavestra, Vlajko. 2004. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo i Zemun: Buybook – Most Art.
- Ruthner, Clemens. 2008. Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918. Dostupno na https://www.academia.edu/493191/Habsburgs_Little_Orient_A_Post_Colonial_Reading_of_Austrian_and_German_Cultural_Narratives_on_Bosnia-Herzegovina_1878-1918, datum posete 20. 8. 2018.
- Sergejevski, Dimitrije. 1952. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Smit, Entoni. 2010. *Nacionalni identitet*. Beograd: XX vek.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Stećci. Medieval Tombstones*. 2016. Nomination document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List.

Vladimir V. Mihajlović
Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Stećci as (Inter)national Heritage: Three Case Studies

Stećci, the monumental mediaeval tombstones, are one of the most characteristic traces of the past in the region of the Western Balkans. Their monumentality, frequency and the prominent place in the local landscape have influenced that, apart from the significance for the local population, they have attracted the attention of foreign travellers, and from the second half of the 19th century they have become the object of scientific interest. In this manner, over the last two centuries, *stećci* have been promoted into *heritage*. Illustrated by three paradigmatic examples, the paper points to the “elusiveness” of *stećci*, i.e. to the fact that they engender various interpretations, due to their materiality and aesthetics, but to their frequency and spatial distribution as well. At the same time, they influence the establishment and abolishment of frontiers – national, cultural, religious and other.

Keywords: stećci, archaeology and the public, identity, heritage, Balkans

Stećci comme patrimoine (inter)national: trois études de cas

Stećci, pierres tombales médiévales, présentent l'une des traces matérielles du passé les plus spécifiques sur le territoire des Balkans occidentaux. Depuis leur apparition jusqu'à nos jours, à part l'importance pour la population locale, *stećci* attirent l'attention des voyageurs étrangers par leur monumentalité, leur nombre et souvent par leur position marquée dans le paysage local, tandis qu'à partir de la deuxième moitié du 19e siècle ils commencent à intéresser les scientifiques. Les deux derniers siècles, *stećci* étaient et sont ainsi promus au rang du patrimoine. En s'appuyant sur trois exemples paradigmatiques, le présent travail porte attention sur « l'insaisissabilité » interprétative des *stećci*, en d'autres termes, sur la manière dont *stećci*, grâce à leur matérialité et leur esthétique ainsi qu'à leur nombre et leur distribution spatiale, incitent continuellement les interprétations diverses et influencent, souvent en parallèle, la constitution, mais aussi le dépassement des frontières qu'elles soient nationales, culturelles, religieuses ou autres.

Mots-clés: *stećci*, archéologie et public, identité, patrimoine, Balkans

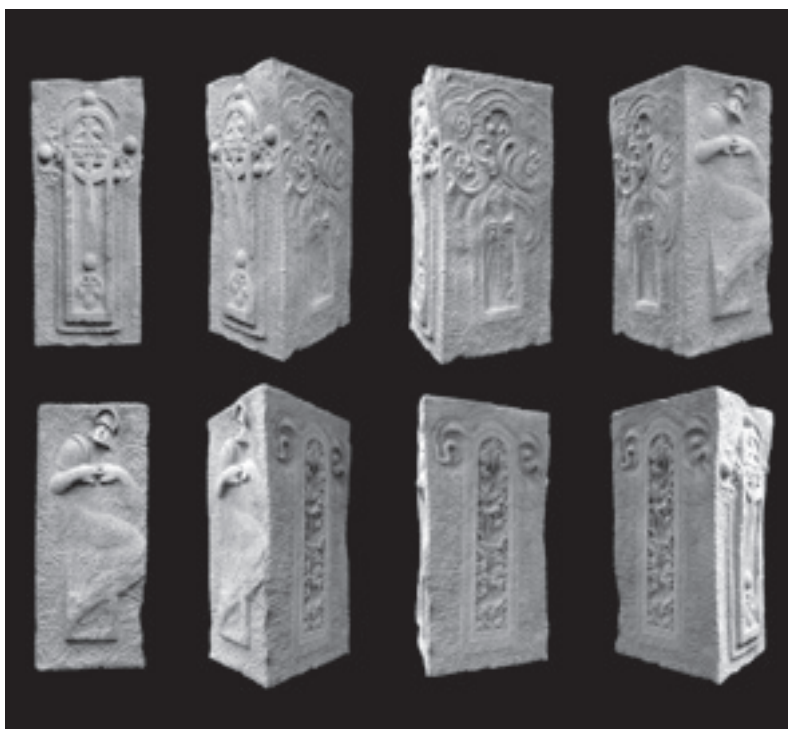
Priljeno / Received: 30. 7. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 2. 9. 2018.

Sl. 1. Novčanica od dvadeset konvertibilnih maraka u obe verzije dizajna (izvor: <https://sarajevski.ba/na-danasnji-dan-svijetu-predstavljena-konvertibilna-marka/22564>)

Fig. 1. Twenty convertible marks denomination, banknote in both versions (source: <https://sarajevski.ba/na-danasnji-dan-svijetu-predstavljena-konvertibilna-marka/22564>)

Sl. 2. Delo Adisa Fejzića „B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis“ postavljeno u Kanberi (izvor: <http://makdizdar.ba/stecak-u-canberri>)

Fig. 2. The sculpture of Adis Fejzić „B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis“ in Canberra (source: <http://makdizdar.ba/stecak-u-canberri>)